

El delme a l'Espanya medieval

José Ramón Díaz de Durana, Enric Guinot (2010).
«La dîme dans l'Espagne médiévale». A: R. Viader (ed.).
La dîme dans l'Europe médiévale et moderne (pàg. 62-88).
Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

Traducció realitzada per FUOC

PID_00270979

El delme a l'Espanya medieval¹

José Ramón Díaz de Durana
Enric Guinot

Aquesta contribució sobre el delme a l'Espanya medieval tracta paral·lelament els casos de la corona de Castella i del regne de Navarra en els paràgrafs redactats per José Díaz de Durana, i el de la Corona d'Aragó, analitzat per Enric Guinot. Necessàriament breu, aquesta contribució considerarà, en primer lloc, les fonts i la bibliografia disponibles per a abordar l'estudi del delme a l'Espanya medieval. En segon lloc, tractarà l'origen, la definició i les justificacions d'aquest gravamen; després, les produccions en qüestió i les modalitats de la seva percepció. Seguidament presentarà el valor econòmic del delme, la gestió del seu gravamen i els sistemes de repartició entre els diferents beneficiaris. Per acabar, exposarà els conflictes i les resistències provocades per aquest tribut, i la participació dels diferents regnes en els ingressos dels delmes.

---

1. Aquest treball forma part de la investigació finançada pel Ministeri de Ciència i Innovació (HUM2007-60209/HIST, HAR2008-06039/HIST) i pel Govern Basc (GV IT 292-07). Aquest text ha estat traduït al francès per Nadia Brouardelle. J. R. Díaz de Durana és professor a la Universitat del País Basc i Enric Guinot a la Universitat de València.

Bibliografia i fonts

Malgrat que el delme va ser el romanent d'ingressos més important de l'Església a l'Espanya medieval, no ha donat lloc a cap monografia detallada, ni balanç general, ni síntesi. El tema només ha estat abordat de manera incidental per certs estudis sobre monestirs i ordes militars, en llibres de l'Església medieval a Castella, Catalunya i Aragó, i també en algunes obres sobre l'alta edat mitjana.² Però, no en tots els casos.³ Les diòcesis creades als segles XII i XIII (Còrdova, Saragossa, Tortosa, Lleida, Mallorca o València) han estat objecte d'estudis més especialitzats sobre els conflictes provocats per la implantació del delme, o sobre la seva repartició dins dels diferents sectors de l'Església, per exemple.⁴ En canvi, com assenyala José Luis Martín,⁵ poques són les obres que han fet servir la documentació del delme dels arxius episcopals. De la mateixa manera, la par-ròquia és singularment absent en la historiografia medieval espanyola i les dades del delme amb prou feines han estat utilitzades pels autors moderns i economistes per a estudiar la producció agrícola.⁶

2. J. M. Nieto Soria, *Iglesia y poder real en Castilla. El episcopado. 1250-1350*, Madrid, 1988; P. Freedman, *Tradicció i regeneració a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1985; J. Trenchs Ódena, «Los diezmos de la diócesis de Tarragona (1354-1355)», *Miscel·lània de Textos Medievals*, 1974, (2), pàg. 13-64; J. Pagès Pons, «Els delmes a l'Alta Garrotxa durant la Baixa Edat Mitjana», *VI Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú*, 1988, pàg. 205-244; X. Puigvert, «El delme a la Marca d'Hispania», *Acta Mediaevalia*, 1992, pàg. 118.
3. No hi ha cap paràgraf sobre la qüestió, per exemple, en el vol. 2 de l'*Historia de la Iglesia en España*, Ricardo García Villoslada (dir.), Madrid, 1982.
4. I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba (1236-1454)*, Madrid, 2006, pàg. 383-448; A. Virgili, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa», *Anacleto Sacra Tarraconensia*, 1994, pàg. 423-431; A. Virgili, *Ad detrimentum Yspanie: la conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València, 2001, pàg. 188-191; R. I. Burns, «A mediaeval income tax: the tithe in the thirteenth-century kingdom of Valencia», *Speculum*, 1966, pàg. 438-452; M. Terré Vila, «Estudi de les pabordies de la Seu de Lleida (1467-1468)», a *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, 1993, pàg. 115-150.
5. «Diezmos eclesiásticos: notas sobre la economía de la sede zamorana (siglos XII-XIII)», *Actas de las I Jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, vol. 2, 1975, pàg. 69.
6. M. A. Ladero Quesada, M. González Jiménez, *Diezmo eclesiástico y producción de cereales en el reino de Sevilla (1408-1503)*, Sevilla, 1978; Antonio González Gómez, «Producción y precio de cereales en Triguero (Huelva). 1450-1512», *En la España Medieval*, 1980, pàg. 129-142. H. Casado, «Producción agraria, precios y coyuntura económica en las diócesis de Burgos y Palencia a fines de la Edad Media», *Studia Historica. Historia Medieval*, 1991, pàg. 67-107; M. Garzón Pareja, *Diezmos y tributos del clero de Granada*, Granada, 1974; J. A. Álvarez Vázquez, *Diezmos y agricultura en Zamora (1500/1840)*, Salamanca, 1977; L. M. Bilbao, E. Fernández de Pinedo, *La producción agrícola en el País Vasco (1537-1850)*, Sant Sebastià, 1984; S. Ibáñez Rodríguez, *El pan de Dios y el pan de los hombres: diezmos, primicias y rentas en la diócesis de Calahorra (ss. XVI-XVIII)*, Logronyo, 1999.

Les fonts utilitzades són molt heterogènies i disperses: les butlles papals i els acords conciliaris representen una part molt minsa de l'abundant documentació papal en la qual sembla gestar-se la *Rationes decimarum hispanie*.⁷ No obstant això, els fons de les catedrals són sens dubte els dipòsits més importants per a tractar aquest tema, per a saber qui, com i on van ser pagats els delmes (a partir de les constitucions sinodals),⁸ o per a descobrir els modes de percebre, arrendar i repartir els delmes entre el bisbe i el seu consell (gràcies a importants col·leccions d'actes).⁹ A falta d'una edició sistemàtica, és difícil fer-se una idea de les possibilitats d'un estudi global, sobretot si considerem la diferència que hi ha entre la documentació duplicada (butlles, etc.) i la que és específica per a cada lloc, com els comptes,¹⁰ per exemple. La publicació de la documentació parroquial és, per la seva banda, excepcional.¹¹

Els fons monàstics castellans donen fe dels títols, autèntics i falsos,¹² que aquests establiments tenien sobre el delme, i dels conflictes que van sorgir contra bisbes i consells, etc. El mateix succeeix amb els ordes militars, que conserven en els llibres de visita, a més, rastres d'una percepció efectiva dels delmes. Finalment, les contribucions de la documentació reial són importants. El 1255, per exemple, Alfons X va concedir a gairebé totes les catedrals del regne de Castella

-
7. J. Serra (ed.), *Rationes decimarum Hispaniae (1279-1280)*, 1946-1947. M. A. Ladero, «Renta eclesiàstica en la Castilla del siglo xv», a *El siglo xv en Castilla. Fuentes de renta y política fiscal*, Barcelona, 1982, pàg. 191. Sobre les fonts pontificies, J. Díaz Ibáñez, «El pontificado y los reinos peninsulares durante la Edad Media. Balance historiográfico», *En la España Medieval*, 2001, pàg. 465-536.
  8. Un bon nombre d'aquestes constitucions incloses en els diferents volums del *Synodicon Hispanum*. Sobre el delme a la arxidiòcesi de Toledo, J. Sánchez Herrero, *Concilios provinciales y sínodos toledanos en los siglos xiv y xvi*, La Laguna, 1976.
  9. Per exemple, *Apeo Capitular* de Oviedo (J. Fernández Conde, *El señorío del cabildo ovetense. Estructuras agrarias de Asturias en el tardomedio*, Oviedo, 1993, pàg. 19 sq.); *Becerro de Prestaciones* de Lleó (P. Martínez Sopena, *La Tierra de Campos Occidental. Poblamiento, poder y comunidad del siglo x al siglo xiii*, Valladolid, 1985, pàg. 277 sq.); *Becerro de la catedral de Toledo* (M. L. Guadalupe Beraza, *Diezmos de la sede toledana y rentas de la mesa arzobispal; siglo xv*, Salamanca, 1972); *Libro de diezmos de donadíos* de la catedral de Còrdova (M. Nieto Cumplido, «El "libro de diezmos de donadíos" de la catedral de Córdoba», *Cuaderno de Estudios Medievales*, 1976, pàg. 125-162); *Manuales de Pan y Cebada* de la catedral de Sevilla (I. Montes, *El paisaje rural sevillano en la Baja Edad Media*, Sevilla, 1989, pàg. 50); *Carta de Fazimientos* de la catedral de Cadis (F. Devis, «Notas sobre el diezmo en el obispado de Cádiz al final de la Edad Media», *En la España medieval*, 1984, pàg. 225-246).
  10. Per exemple, I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 385-392.
  11. Vegeu, per exemple, S. García Larragueta, *Archivo parroquial de San Cernín de Pamplona, Colección diplomática hasta 1400*, Pamplona, 1976, doc. núm. 7 (1312), pàg. 40-44.
  12. J. A. García de Cortázar, *El dominio del monasterio de San Millán de la Cogolla (siglos x-xiii)*, Salamanca, 1969, pàg. 312-313).

privilegis que especificaven les modalitats de la percepció del delme, i aquest reglament va ser recollit en el *Fuero Real*. De la mateixa manera, el títol XX de la *Primera Partida* està dedicat completament al delme.¹³ Els reis de Castella van fer establir també, a cada bisbat, uns *Cuadernos para la recaudación de las tercias reales*.¹⁴ A Navarra, d'altra banda, el *Libro del diezmo* de 1268 enumerava les contribucions extraordinàries de l'Església, recaptades per a finançar la croada de Teobald.¹⁵

Quant a les terres de la Corona d'Aragó, els arxius del clergat regular i els ordes militars conserven principalment privilegis, franquícies, acords i sentències sobre el delme. En els apartats relatius a les batllies, els arxius de Barcelona, i més encara els dels regnes de València i de Mallorca, reuneixen informació sobre la comptabilitat i la gestió de la part del delme que, a la baixa edat mitjana, alimentava les finances reals. Si bé també hi ha fonts normatives que, com els Furs de València,¹⁶ regulaven qüestions de percepció i distribució del delme, mai no hi va haver un corpus legal aplicable a tota la Corona d'Aragó, la qual cosa obliga a estudiar per separat els diferents regnes.

Finalment, des d'un punt de vista historiogràfic bastant general, cal assenyalar sobretot que sembla que el problema dels delmes apareix en les recerques actuals¹⁷ i que les problemàtiques, una mica antigues, sobre la conjuntura econòmica haurien de donar pas segurament a una veritable antropologia del delme.¹⁸ El nostre objectiu, més limitat, és reunir aquí la informació recopilada per la historiografia espanyola dels últims trenta anys, la qual resulta indispensable malgrat les seves llacunes.

-
13. J. M. Nieto Soria interpreta aquesta regulació detallada com l'indici d'una situació molt conflictiva («La conflictividad en torno al diezmo en los comienzos de la crisis bajo medieval castellana, 1250-1315», *Anuario de Estudios Medievales*, 1984, pàg. 216-217).
  14. L. V. Díaz Martín, «Las "Tercias Reales" en Burgos, 1364-1365», *Archivos Leoneses*, 1983, pàg. 145-170.
  15. R. Felones Morras, «Contribución al estudio de la iglesia navarra: el diezmo de 1268», *Príncipe de Viana*, 1982, pàg. 129-210 i 623-713.
  16. *Furs de València*, Llibre IV, Rúbrica XXIV, G. Colon, A. García (ed.), vol. IV, Barcelona, 1983, pàg. 290-296.
  17. Cf. El recent simposi organitzat per D. Menjot i Sánchez Martínez sobre Església i fiscalitat a l'edat mitjana.
  18. *Pour une anthropologie du prélèvement seigneurial dans les campagnes médiévales (XIe-XIVe siècles)*, M. Bourin, P. Martínez Sopena, (ed.), Paris, 2007.

El delme a Castella i a Navarra

Abordem, en primer lloc, l'origen i les característiques fonamentals del delme als regnes de Castella i de Navarra.

Origen, definicions i justificacions

El delme, conegut a l'època romana i visigoda, és una pràctica antiga que, com va destacar Guadalupe Beraza, va ser molt afectada per la Reconquesta i la repoblació dels regnes cristians de l'occident peninsular.¹⁹ La conquesta musulmana, que s'inicià el 711, havia comportat la desaparició de l'Estat visigot i la formació de nuclis de resistència a l'Islam a la franja septentrional. Als segles IX, X i XI, aquesta resistència va conduir a la creació d'un conjunt de petits regnes i, al mateix temps, al desenvolupament dels bisbats. L'expansió d'aquests últims als territoris que la conquesta va incorporar a poc a poc en els diferents regnes cristians va culminar el 1492 amb la creació de la seu metropolitana de Granada i les diòcesis d'Almeria, Guadix-Baza i Màlaga.

Als regnes occidentals, la difusió del delme va ser més tardana que a la Corona d'Aragó, i va coincidir potser amb el lent desenvolupament de nous poders episcopals (deu bisbes van subscriure el Concili de Coyanza, el 1055, mentre que al de Valladolid, el 1155, el regne de Lleó en comptava dinou, Portugal sis i Navarra només un). Tots els bisbes no van obtenir senyoriu a les ciutats episcopals i el procés de formació d'aquests senyorius va ser lent.²⁰ No obstant això, van imposar gradualment la seva autoritat, com ho demostren els acords fets amb els propietaris d'esglésies i, sobretot, els celebrats amb els monestirs i els ordes militars sobre la recaptació del terç dels delmes (al regne de Lleó) o del quart dels delmes (a Navarra i a Àlaba) que les esglésies devien al bisbe²¹ —cal

---

19. M. L. Guadalupe Beraza, *La institución decimal en el reino castellano-leonés durante los siglos XII y XIII*, tesi de doctorat, Salamanca, 1977, pàg. 213-214.

20. F. López Alsina, *La ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela, 1988, en particular, pàg. 146-186.

21. «Los obispos y sus sedes en los reinos hispánicos occidentales. Medios del siglo XI-medios del siglo XII: tradición visigoda y reforma romana», a *La reforma gregoriana y su proyección en la cristiandad occidental. Siglos XI-XII*, Pamplona 2006, pàg. 198-246. J. Goñi Gaztambide, *Historia de los obispos de Pamplona, s. IV a XIII*, pàg. 381-390.

assenyalar, amb tot, que hi va haver molts conflictes, especialment entre bisbes i monestirs.²²

Ara bé, si bé hi ha referències prèvies al delme (encara que la majoria en documents falsos...) és precisament entre mitjan segle XI i mitjan segle XII, al ritme de la implantació de la Reforma, que els especialistes observen la generalització i la difusió progressiva del delme als regnes occidentals.²³ Un dels primers exemples de resistència al delme es troba al regne de Navarra entre el 1084 i el 1085.²⁴ La segona meitat del segle XII sembla un període decisiu per a la seva implantació,²⁵ més tardana com més s'avança cap al sud. Sens dubte, com assenyalava L. M. Villar, calia haver posat fi a la fase material i espiritual de la colonització per a poder endegar els mecanismes de percepció del delme que significarien la integració del Sud a la societat feudal del Nord.²⁶

Sigui com sigui, la generalització del delme no només estava relacionada amb la conquesta al sud del Tajo, la creació de bisbats o la consolidació progressiva d'una societat feudal cristiana. Altres processos semblen haver estat també importants. En primer lloc, perquè «la instauració i generalització del delme» sembla estar estretament lligada amb l'augment de la producció agrícola.²⁷ I, en segon lloc, perquè la monarquia feia el seu propi paper. Per a beneficiar-se de les rendes eclesiàstiques –les *tercias* reials, des del 1247–, la monarquia havia de garantir prèviament a l'Església la percepció regular del delme. De fet, al llarg de la segona meitat del segle XIII, Alfons el Savi va donar suport a l'Església en aquest sentit intervenint directament quan una església tenia dificultats per a

-
22. Vegeu, per exemple, els casos de Sahagún (C. Reglero, «Los obispos y sus sedes...», pàg. 246-247) o San Millán de la Cogolla (J. A. García de Cortázar, *El dominio...*, pàg. 307-318). Vegeu també, P. Martínez Sopena, *La Tierra de Campos...*, pàg. 300-303; S. Olmedo, *Una abadía castellana en el siglo XI. San Salvador de Oña (1011-1109)*, Madrid, 1987, pàg. 133-138; M. Durany, *San Pedro de Montes. El dominio de un monasterio benedictino de El Bierzo (siglos XI-XIII)*, Lleó, 1976, pàg. 182-184. A Galícia, F. López Alsina estableix un paral·lelisme entre els terços episcopals i la presa de vots de Sant Jaume (*La ciudad de Santiago de Compostela...*, pàg. 174-186).
23. E. Peña, *La atribución social del espacio en la Castilla altomedieval*, Santander, 1995, pàg. 243; Miguel Calleja, *La formación de la red parroquial de la diócesis de Oviedo en la Edad Media*, Oviedo, 2000, pàg. 99.
24. J. J. Larrea, *La Navarre du IVe au XIIe siècle. Peuplement et société*, Paris, 1998, pàg. 575.
25. R. Pastor, *Resistencias y luchas campesinas en la época de crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla y León, siglo X-XIII*, Madrid, 1980, pàg. 170 sq.
26. L. M. Villar, *La Extremadura castellano-leonesa; guerreros, clérigos y campesinos (711-1252)*, Valladolid, 1986, pàg. 515. A l'Extremadura castellana, els primers esments són tardans, i van sorgir al ritme de l'organització de les diòcesis: Segòvia 1123, Àvila 1159-1180, Salamanca 1167-1176.
27. J. A. García de Cortázar, *La sociedad rural en la España medieval*, Madrid, 1988, pàg. 115.

recaptar el delme,²⁸ i desenvolupant una veritable política normativa, particularment sensible en el títol XX de la *Primera Partida*. La primera llei d'aquest títol, en particular, definia el delme com una desena part dels béns que els homes guanyaven de dret i destacava que l'Església ordenava que el delme fos donat a Déu, proveïdor de tots els béns dels quals viu la gent d'aquest món, i recordava la dualitat dels delmes, predials i personals.²⁹ El Fur General de Navarra, de la mateixa manera, contenia certes disposicions relatives al delme.³⁰

S'ha escrit molt sobre el percentatge real amb el qual es recaptava el delme.³¹ En alguns casos s'ha pogut determinar: el 10% per al delme sobre el bestiar i el 8,33%, a Múrcia i pobles veïns, sobre la producció de cereals.³² Malgrat una gran diversitat, sembla que s'arribava sovint al 10% en el cas dels delmes majors, mentre que el percentatge era més modest per als delmes menors (*minucias*). Amb tot, hi ha treballs de recerca que ofereixen resultats sorprenents. A Segòvia, segons Àngel García Sanz, el percentatge de recaptació del delme hauria estat, durant més de 500 anys, el 10% en «tot tipus de collita i bestiar».³³

Els motius que justifiquen el pagament del delme estan exposats en el prefaci del títol XX de la *Primera Partida*, que estableix un vincle entre l'Antic Testament –Abraham, Melquisedec i Moisès–, el Nou Testament i els sants pares que van parlar del delme.³⁴ Aquestes justificacions eren parcialment qüestionades pels laics que posseïen drets de patronat sobre les esglésies. Pedro López Ayala, en el seu discurs al rei pronunciat durant la convocatòria de les Corts de Guadalajara del 1390, destacava la doble naturalesa de l'obligació de pagar els delmes:

28. J. M. Nieto Soria, *Iglesia y poder real...*, pàg. 110-118.

29. Juntament amb la definició es va incloure un conjunt de setze lleis sobre les preguntes més variades sobre el delme. Per I. Sanz Sancho (*La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 385) les partides reproduïen la doctrina dels Decretals (Llibre III, Títol 30).

30. Capítols I-V, *Fuero General de Navarra*, Pamplona, 1964, pàg. 71-72.

31. Per exemple, Santiago Ibáñez Rodríguez, *El pan de Dios...*, pàg. 73 sq.

32. M. Rodríguez Llopis, I. García Díaz, *Iglesia y sociedad feudal. El cabildo de la catedral de Murcia en la Baja Edad Media*, Múrcia, 1994, pàg. 128.

33. «Los diezmos del Obispado de Segovia del siglo xv al xix», *Actas de las I jornadas de Metodología Aplicada de las Ciencias Históricas*, vol. 3, 1975, pàg. 143-144. Es basa en constitucions sinodals del bisbat que daten de 1324 a 1648 i sobre les pràctiques efectives que es van registrar en els llibres de la moneda de deu cents dels arxius parroquials de vuit localitats.

34. A les constitucions sinodals del segle XIV, hi ha els mateixos arguments que a l'edat mitjana, I. Suberbiola, «Constituciones y rentas decimales del obispado de Málaga», *Cuadernos de Estudios Medievales*, 1984, pàg. 207), i també en memòries realitzades poc abans de la desaparició dels delmes (Miguel Herrezuelo, *Disertación teológica-jurídica en defensa del precepto que obliga a todos los fieles cristianos a pagar diezmos...*, 1820). Sobre l'origen religiós o secular del delme: J. San Martín, *El diezmo eclesiástico en España hasta el siglo xii*, Palència, 1940, pàg. 109-134.

*Señor; en lo que dizen que estos diezmos tales non caen en persona de lego, dicennos los letrados que los diezmos son debidos a las iglesias por una de dos maneras: la una por reverencia e acatamiento del servicio divinal que en ellos se faze e tal diezmo como este que es puro espiritual non le puede aver lego nin levar las tales rentas; la otra por razón del conocimiento del señorío general, e en este caso puede levar el lego los frutos; e este es el caso por do nosotros levamos los tales diezmos.*³⁵

Persones, productes afectats i mitjans de convèncer

Com estipulaven els canons 53, 54 i 55 del Concili de Laterà (1215), tots els cristians havien de pagar el delme a l'Església; Alfons X ho recordava el 1255 a les cartes a les diòcesis castellanes i a la *Primera Partida*: «Ningú no pot excusar-se per no pagar-lo.» La documentació diocesana també ho diu: «Tots els fidels cristians estan obligats a pagar el delme a Déu en reconeixement de la seva sobirania sobre tots els fruits i guanys que Ell els dona a la terra.»³⁶ Els clergues també pagaven el delme de les seves possessions. Els mudèjars i els jueus estaven sotmesos a la mateixa sort.³⁷ No hi havia possibles exempcions.³⁸

Els productes sobre els quals es recaptava el delme, com indica la *Carta de Fazimientos* de la catedral de Cadis, eren «totes les coses que es multipliquen i es cullen als camps»,³⁹ és a dir, tots els que estaven relacionats amb l'agricultura (cereals, vi, llegums, fruites, olives, lli, cànem, seda, cotó, plantes industrials...) i la ramaderia (les aus, el bestiar –incloent-hi els ramats transhumants– i

35. J. L. Martin (ed.), *Pedro López de Ayala. Crónicas*, Barcelona, 1991, pàg. 687.

36. J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico en el obispado de Baeza-Jaén (siglos XIII-XIV)», *Cuadernos de Historia. Anexos de Hispania*, 1977, pàg. 225.

37. Per la seva religió, però també com a posseïdors d'antigues propietats cristianes. J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 223. I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 400-401; J. Peña Pérez, «Los moros pagan el diezmo eclesiástico», a <http://dialnet.unirioja.es/servlet/libro?codigo=8733>, Burgos, 2005, pàg. 117-120. N. Roth, «Rodrigo Jiménez de Rada y los judíos: la "divisa" y los diezmos de los judíos», *Anthologica Annua*, 1988, pàg. 469-481.

38. Ens referim a exempcions personals. Els bisbes van poder eximir monestirs (acord entre l'abat de Benevívere i el bisbe de Lleó el 1174). Però, tots els acords no van tenir el mateix èxit. Exempt el 1091, el monestir de Sahagún va haver de pagar les tèrcies (P. Martínez Sopena, *La Tierra de Campos...*, pàg. 277-279). Els ordes militars també van rebre privilegis d'exempció de vegades ratificats per la jerarquia episcopal. Els conflictes van donar lloc a regulacions molt detallades (S. A. García Larragueta, *El Gran Priorado de Navarra de la Orden de San Juan de Jerusalén, siglos XII-XIII*, I, Pamplona, 1957, pàg. 251-257).

39. F. Devis, «Notas sobre el diezmo en el obispado de Cádiz...», pàg. 234.

40. A Burgos, el 1496, «el delme i les primícies afecten la producció agrícola bruta, però les activitats artesanals i comercials en són exonerades» (H. Casado, *Señores, mercaderes y campesinos. La comarca de Burgos, a finales de la Edad Media*, Valladolid, 1987, pàg. 411-413). Vegeu també les constitucions sinodals de Màlaga, el 1515 (J. Suberbiola, «Constituciones...», pàg. 224-232), i els documents del bisbat de Cartagena de 1289-1290 (J. D. González Arce, *La fiscalidad del señorío de Villena en la Baja Edad Media*, Albacete, 2002, pàg. 115).

els productes derivats –llet, formatge, mantega, llana...⁴¹ El delme també es podia recaptar de la mel, la cera dels ruscs i l'herba.⁴² Per acabar, algunes regions costaneres pagaven el delme del peix.⁴³ Els documents distingeixen, amb diferents noms, el delme major –*granado*– dels delmes menors –*menucias*.⁴⁴ Però, no es cobrava el delme únicament dels productes agropastorals;⁴⁵ també es recaptava dels predis, o *heredades*, de les activitats lucratives⁴⁶ i, en alguns llocs, fins i tot del sou. Es pagava en espècie, sobretot el delme major, però també amb diners.⁴⁷

Per a garantir la recaptació del delme, l'Església va utilitzar tots els mitjans al seu abast. D'una banda, els catecismes consideraven pecat el fet de no pagar

-
41. A Guipúscoa, el delme s'aplicava al «*trigo e boron e çebada e avena e otras sementeras e manzana e castannas e nuezes que por los veçinos de la dicha tierra se coge e de los ganados mayores e menores de toda ralea e suerte...*» [A. Real Cancillería de Valladolid, Zarandona y Walls, Pleitos Civiles, Olvidados, C1320/1 (1488)]. En altres casos expressats com: *pan, mijo, e sydra e ganados e linos* [A. Real Cancillería de Valladolid, Ejecutorias, C 99/5 (1496)].
42. M. C. Rodríguez, *Economía y poder en el Bierzo del siglo xv: San Andrés de Espinareda*, Santiago de Compostel·la, 1992, pàg. 264.
43. *Synodicon Hispanum. Galicia...* Bisbat de Tui, 1528 (pàg. 476): «*Otros y que los pescados se diezmen en el monton sin sacar cosa alguna a vista y presencia del dezmero o arrendador.*» A Santa María de Llastres, (Astúries) «*e que el pescado pagaban a la ribera: de veynte peces, uno: de todo pescado salvo de congrio e de raya, lo daban curado, e que lo que mataban en Galicia e en el Canto viejo, daban de treinta peces, uno curado.*» (J. Fernández Conde, *El señorío del cabildo ovetense...*, pàg. 168). A Galicia, l'arquebisbe de Santiago rebia el 1458 «*de cada barca un millar de sardina fresca cabezuda*», i al segle XVI, el delme dels pops (J. M. Vázquez Lijo, «Aproximación a la fiscalidad sobre la pesca en el Barbanza del Antiguo Régimen. El diezmo de la mar y otras cargas», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 1989, pàg. 63-72).
44. H. Casado, *Señores, mercaderes y campesinos...*, pàg. 413.
45. J. Díaz Ibáñez, *Iglesia, sociedad y poder en Castilla. El obispado de Cuenca en la Edad Media (siglos XII-XV)*. Conca, 2003, pàg. 330. F. Devis, «Notas sobre el diezmo...», pàg. 233.
46. «L'Església de Còrdova percebia el delme sobre les duanes de la diòcesi, de la mateixa manera que el dels molins i les rendes reials» (I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 405).
47. A Conca (1446), el delme era pagat en espècie per les fruites, verdures, alfals i raïm que es venien al mercat (Jorge Díaz Ibáñez, *Iglesia...*, pàg. 329), i també a Vega de Granada (P. Hernández Benito, «Alcabalas y diezmo», *Arqueología y territorio medieval*, 1996, pàg. 69). A Morerueta, el delme es pagava en espècie, excepte a la localitat industrial d'Ataúlfo, que havia de pagar una quantitat fixa de diners en concepte de delme (I. Alfonso Antón, *La colonización cisterciense en la meseta del Duero. El Dominio de Morerueta (siglos XII-XIV)*, Zamora, 1986, pàg. 230 i 416); a Santo Toribio de Liébana: «*... pagavan los vecinos... por los diezmos menudos e braçajes... cada veçino tres maravedis e medio e un cornado, y pagando esto no pagava diezmo menudo de ninguna fruta, ni ortaliqa, ni yerba...*» (R. L. Vassallo, L. Graca, M. L. Carzolio, *Documentación del monasterio de Santo Toribio de Liébana, Apeos de 1515 y 1538*, Santander, 2001, pàg. 96).

el delme.⁴⁸ D'altra banda, l'Església va obligar els membres del clergat, sota pena de reprovació i càstig, a predicar aquesta obligació i, els cristians, sota pena d'excomunió,⁴⁹ que paguessin el tribut del delme de manera prompta i fidel.⁵⁰ A més d'aquestes sancions, l'Església disposava de la intervenció de la justícia reial per a imposar-lo.⁵¹

Valor econòmic, modes de gestió i repartiment dels delmes

Georges Duby afirmava que a mitjan segle XII les millors rendes no provenien de les terres, sinó dels molins i dels delmes.⁵² El seu valor econòmic és, amb tot, un dels aspectes menys aclarits del tema per la historiografia espanyola.⁵³ Devien representar una part notable dels ingressos de les institucions eclesiàstiques i de la Corona. Malauradament, les fonts no permeten considerar-les amb atenció. J. Rodríguez Molina, en el cas del bisbat de Baeza-Jaén, conclou que els ingressos del delme aportaven molt més a les finances eclesiàstiques i al Tresor Reial que les possessions de l'Església, i representaven, amb l'impost sobre les vendes,⁵⁴ un dels ingressos més importants del Tresor Reial.

M. A. Ladero, en el seu treball de recerca sobre els subsidis que la Corona percebia a Castella al segle XV (la versió castellana dels delmes de les rendes eclesiàstiques pagats a la Cambra apostòlica per a assumir els costos de les croades) en fa el millor enfocament de tot això. El 1482 i el 1494, el total de rendes estaria situat al voltant dels dos milions de florins d'or d'Aragó,⁵⁵ sense comptar les *tercias* reials. Un altre dels pocs exemples que en permetria una estimació és el que ens proporciona el *rediezmo* recaptat a Navarra el 1268 (dècima dels

48. *Pecan los labradores en no pagar el diezmo de las ganancias e de los frutos que cogen en sus heredades; e si las pagan menguanlos, que sacan despensas; e las soldadas de los mancebos* (J. L. Martín, A. Linaje Conde, *Religión y sociedad medieval. El catecismo de Pedro de Cuellar (1325)*, Valladolid, 1987, pàg. 254). J. C. Martín Cea, *El mundo rural castellano a fines de la Edad Media. El ejemplo de Paredes de Nava en el siglo XV*, Valladolid, 1991, evoca la condemna eterna a la qual s'exposa qui defrauda o no paga el delme.

49. *Sínodo de la diócesis de Cartagena...*, pàg. 122. J. Goñi Gaztambide, *Historia de los obispos de Pamplona, s. XIV-XV*, Pamplona, 1979, pàg. 58 (sínodo del 1315).

50. J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 227.

51. Diversos exemples a J. M. Nieto Soria, *Iglesia y poder real en Castilla...*, pàg. 110-117.

52. *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1973, pàg. 279.

53. En certs casos, en coneixem de manera fragmentada el valor, com en el cas de la catedral de Múrcia al segle XV: M. Rodríguez Llopis i I. García Díaz, *Iglesia y sociedad feudal...*, pàg. 135-136.

54. J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 282.

55. M. A. Ladero, «Renta eclesiástica...», pàg. 193-198.

ingressos de les esglésies del regne, entre els quals el delme en primer lloc). Després d'estudiar la qüestió, R. Felones conclou que el total d'ingressos de l'Església equivalia a allò que rebia el Tresor Reial de Navarra el 1280.⁵⁶ També hi ha estudis regionals, en particular a Andalusia, que demostren el creixement espectacular del valor del delme a les acaballes del segle xv.⁵⁷ Però, cal recordar que el valor econòmic del delme estava sotmès a nombroses variacions: el nombre de parroquians, l'evolució de la producció, la seva recaptació en espècie o efectiu... I cal afegir-hi els modes de gestió dels delmes: del pagès a la parròquia, i fins al monestir o la catedral, els ingressos dels delmes van disminuir al ritme del frau i de l'enriquiment dels arrendadors.

La recaptació del delme es duia a terme a la parròquia del contribuent, la qual cosa era font de molts problemes, per exemple, per als firaires o el bestiar transhumant. Les constitucions sinodals ho resolien exigint als fidels que paguessin els delmes a la seva parròquia, mentre que els delmes reals o predials es pagaven on es conreaven els fruits de la terra.⁵⁸ A cada parròquia es nomenava un recaptador –recaptador de delmes, cellerer, fidel–, que era l'encarregat de percebre i emmagatzemar els diversos productes fins que es compartien entre els beneficiaris.⁵⁹ Tanmateix, és probable que el sistema de gestió directa de la recaptació es desenvolupés molt a poc a poc i coexistís de seguida amb l'arrendament dels delmes,⁶⁰ fórmula que es va imposar de manera clara al segle xv per

-
56. R. Felones, «Contribución...», pàg. 205-206; L. J. Fortín, *Leire, un señorío monástico en Navarra (siglos IX-XIX)*. Pamplona, 1993, pàg. 762-764; E. García Fernández, *Expansión y crisis de un señorío monástico navarro en la Edad Media (958-1537)*, Bilbao, 1989, pàg. 238-241; J. A. Munita, *El monasterio de la Oliva en la Edad Media (siglos XII a XVI)*, Vitòria, 1995, pàg. 612-614.
57. A Granada, Almeria i Guadix, s'haurien multiplicat per deu entre el 1493 i el 1500. (A. Galán, A. Ortega, comunicació al col·loqui *Iglesia y fiscalidad en la Edad Media*, organitzada a la Casa de Velázquez per D. Menjot i M. Sánchez al maig del 2008.)
58. En el sínode de Pamplona del 1301, el bisbe, amb la voluntat de posar fi als litigis, estableix que serien pagats en la seva totalitat a la parròquia on es trobaven les propietats (J. Goñi Gaztambide, «Los Obispos de Pamplona en el Siglo XIII», Príncipe de Viana, 1957, pàg. 187). Sobre la casuística de la contribució de persones, propietats i bestiar, vegeu I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 406-411.
59. A Segòvia, era habitual que els senyors delmers nomenessin, per a aquestes funcions, sacerdots, sagristans, mestres d'escola o persones de confiança que no fossin beneficiaris del repartiment. M. Barrio Gozalo, «La iglesia de Segovia», a A. Galindo (ed.), *Segovia en el siglo XV. Arias Dávila obispo y mecenas*, Salamanca, 1998, pàg. 93.
60. J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 243-244.

a la gestió del delme de les grans institucions religioses.⁶¹ La generalització de l'arrendament va permetre l'enriquiment de persones relacionades amb els oficis urbans, escriptors, regidors, pagesos rics, etc. A Còrdova, per exemple, aquest sistema va ser beneficiós per als sacerdots, jueus i jueus conversos.⁶² Es tracta d'un tema poc abordat per la historiografia especialitzada, però que és essencial per a establir el grau d'importància d'aquest procediment en la formació del capital comercial, com han assenyalat H. Casado i F. Devis.⁶³

Quant a les regles de repartiment dels delmes, i sobretot en els primers temps, com indica García Gallo, no en sabem gairebé res. Pascual Martínez Sopena destaca que, encara que alguns aspectes s'aclareixen legalment als segles XII i XIII, hi ha variacions, fins i tot dins d'una mateixa diòcesi.⁶⁴ Sembla que la pràctica ordinària a les esglésies episcopals era la divisió en tres terços, atribuïts al bisbe (i el seu capítol), al clergat de la parròquia i al consell de fàbrica.⁶⁵ Però, la diversitat va continuar sent important i especialment evident a les diòcesis (Calahorra, Burgos, Pamplona), on la pràctica dels patrons laics, que s'embutxacaven el terç episcopal, es va perpetuar fins més enllà dels segles XIV i XV.⁶⁶ Cal assenyalar que aquest repartiment per terços va ser modificat amb l'aparició de les *tercias*

-
61. J. Díaz Ibáñez (*Iglesia, sociedad y poder en Castilla...*, pàg. 336-340) detall de les diferents fórmules de gestió (vegeu també J. Sánchez Benito, «Fiscalidad y mundo rural en tiempos de los Reyes Católicos: estudio de una aldea realenga castellana (Fuentes)», a Y. Guerrero (coord.), *Fiscalidad, sociedad y poder en las ciudades castellanas en la Baja Edad Media*, Madrid, 2006, pàg. 113-116). Sobre l'arrendament a les subhastes esmentem A. García Sanz, «Los diezmos del Obispado de Segovia...», pàg. 149; H. Casado, *Señores, mercaderes y campesinos...*, pàg. 417; J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 244-247; F. Devis, «Notas sobre el diezmo...», pàg. 228; E. García Fernández, *Expansión y crisis...*, pàg. 227 i 268. I una documentació particularment abundant a Còrdova, I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 419-424.
62. I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 425.
63. *Señores, mercaderes y campesinos...*, pàg. 417-419; «Notas sobre el diezmo...», pàg. 241.
64. *La Tierra de Campos...*, pàg. 295-296.
65. J. L. Martín, «Diezmos eclesiásticos...», pàg. 72-73. La fórmula evoluciona al final del segle XIII. A *Becerro de Presentaciones*, observem la generalització del terç episcopal i el dret dels propietaris a la percepció d'una part substancial sobre els dos altres terços (P. Martínez Sopena, *La Tierra de Campos...*, pàg. 296). Vegeu també M. A. Ladero i M. González, *Diezmo eclesiástico...*, pàg. 23; J. Rodríguez Molina, «El diezmo eclesiástico...», pàg. 248 sq; I. Sanz Sancho, *La Iglesia de Córdoba...*, pàg. 427-430.
66. J. Ramón Díaz de Durana, «Patronatos, patronos, clérigos y parroquianos. Los derechos de patronazgo sobre monasterios e iglesias como fuente de renta e instrumento de control y dominación de los Parientes Mayores guipuzcoanos (siglos XIV a XVI)», *Hispania Sacra*, 1998, pàg. 467-508; E. Catalán, «La pervivencia del derecho patrimonial en la iglesia vasca durante el feudalismo desarrollado», *Hispania*, LV/2, 1995, pàg. 567-587; *El precio del purgatorio, los ingresos del clero vasco en la Edad Moderna*, Bilbao, 2000. A. Dacosta, «Patronos y linajes en el señorío de Bizkaia», *Vasconia. Cuadernos de Sección de Historia-Geografía*, 1999, pàg. 21-46; I. Curiel, *La parroquia en el país vasco-cantábrico durante la baja Edad Media (c. 1350-1530)*, tesi, Vitòria, 2008.

reals,⁶⁷ i que també hi ha una dificultat real per a identificar el sistema i els modes de repartiment intern,⁶⁸ variables dins d'un mateix bisbat, com a Cartagena, per exemple.⁶⁹

En resum, la identitat i la condició dels beneficiaris de les rendes dels delmes –tret de la Corona– són ben conegudes: d'una banda, el bisbe i els canonges del capítol de la catedral, i de l'altra, els capellans de les esglésies i el clergat regular o secular encarregats del culte a les parròquies rurals i urbanes.⁷⁰ Dit això, no hem d'oblidar la noblesa que, com veurem, usurpava els delmes o els percebia a títol de patronat, ni els arrendataris dels delmes –sacerdots, oficials dels consells, burgesos, artesans–, que es van enriquir per aquest mitjà.

Conflictes i resistència al voltant del delme

A partir de la segona meitat del segle XII augmenten les resistències i les tensions davant del delme. Tot sembla indicar que a mitjan segle XIII es va viure un període d'oposicions particularment vives.⁷¹ Els conflictes més ben documentats són els que van oposar l'Església secular a la noblesa, la Corona, els monestirs i els ordes militars, sobretot en relació amb la tercera o quarta part episcopal. En el cas específic dels ordes militars, com indica C. de Ayala, el control de les esglésies construïdes a les terres adquirides durant la reconquesta va ser un problema crucial.⁷² L'evolució dels conflictes entre l'arxidiòcesi de Toledo i l'Orde de Calatrava n'és un bon exemple. El 1175, Alexandre III va ordenar als membres d'aquest orde que respectessin els drets sobre els delmes que tenien l'arquebisbe i els seus bisbes sufraganis a les seves respectives diòcesis: estaven obligats a lliurar als bisbes els delmes dels colons dels terrenys que havien adquirit o que

67. M. L. Guadalupe Beraza, *Diezmos...*, pàg. 31 sq. A la segona meitat del segle XV, el repartiment més habitual a la diòcesi de Segòvia acordava un terç al clergat de la parròquia, un terç al bisbe i el seu capítol, i un terç... repartits entre les *tercias* reials i el «quart del consell de fàbrica de les esglésies»; M. Barrio Gozalo, «La iglesia de Segovia...», pàg. 94.

68. H. Casado, *Señores, mercaderes y campesinos...*, pàg. 415; J. Díaz Ibáñez, *Iglesia, sociedad y poder en Castilla...*, pàg. 330-331.

69. M. Rodríguez Llopis i I. García Díaz, *Iglesia y sociedad feudal...*, pàg. 134.

70. Sobre els ingressos dels diferents beneficiaris: M. A. Ladero, «Renta eclesiástica...», pàg. 198-210; O. Rey Castelao, «El reparto social del diezmo en Galicia», *Obradoiro de Historia Moderna*, 1992 pàg. 145-162.

71. R. Pastor, *Resistencias y luchas campesinas...*, pàg. 170-179. J. J. Larrea, *La Navarre...*, pàg. 575; J. M. Nieto Soria, «La conflictividad...», pàg. 213-214; L. M. Villar, *La Extremadura...*, pàg. 520-522.

72. C. de Ayala Martínez, *Las órdenes militares hispánicas en la Edad Media (siglos XII-XV)*, Madrid, 2003, pàg. 679.

adquiririen en el futur. Mentre la frontera es va situar al Campo de Calatrava, la pressió sobre els delmes es va mantenir feble i un acord va ser negociat entre les parts que estipulava el pagament del terç episcopal a l'arquebisbe de Toledo. Però, tan aviat com les parròquies frontereres van començar a expandir-se i se'n van crear altres, el conflicte entre les parts es va accentuar i va caldre un nou acord, el 1245. La jurisdicció diocesana guanyava terreny de manera irremeiable.⁷³ Durant la segona meitat del segle XIII, els conflictes van disminuir a poc a poc,⁷⁴ o es van resoldre mitjançant acords,⁷⁵ però, els enfrontaments es van continuar produint en altres terrenys.⁷⁶

Això significa, per tant, que els conflictes oposaven principalment els beneficiaris de les rendes dels delmes sobre el seu repartiment.⁷⁷ El mateix va succeir amb la noblesa,⁷⁸ acusada d'usurpacions.⁷⁹ Amb tot, cal assenyalar el cas dels nobles de Galícia⁸⁰ i del País Basc, que conservaven un dret de patronat sobre les seves esglésies. Els bisbes de Calahorra i Burgos van intentar recuperar aquests

-
73. E. Rodríguez Picaeva, *La formación del feudalismo en la meseta meridional castellana. Los señoríos de la Orden de Calatrava en los siglos XII-XIII*, Madrid, 1994, pàg. 371-374.
74. Per a l'Orde de Santiago, M. Rivera Garretas, *La encomienda, el priorato y la villa de Uclés en la Edad Media (1174-1310). Formación de un señorío de la Orden de Santiago*, Madrid-Barcelona, 1985, pàg. 187-221. J. M. Nieto Soria «La conflictividad...», pàg. 229-230. Això últim suggereix que els privilegis pontificals van estalviar aquest tipus de conflictes als monestirs, que, d'altra banda, només devien una petita porció dels seus ingressos als delmes. S. Moret, precisament, va destacar que els delmes mai no van superar el 4% dels seus ingressos totals a Càrdena, San Zoilo, Oña i Arlanza (*Rentas Monásticas en Castilla: problemas de método*, Salamanca, 1974, pàg. 106-110).
75. M. E. García, *San Juan Bautista de Corias. Historia de un señorío monástico asturiano (siglos X-XV)*, Oviedo, 1980, pàg. 382-387; L. Martínez García, *El Hospital del Rey de Burgos. Un señorío medieval en la expansión y en la crisis (siglos XIII-XV)*, Burgos, 1986, pàg. 279; J. Goñi Gaztambide, «Los obispos de Pamplona en el siglo XIV», *Príncipe de Viana*, 1957, pàg. 31-33 i 102-109.
76. H. Casado, *Señores, mercaderes y campesinos...*, pàg. 414.
77. L. M. Villar, *La Extremadura castellano-leonesa...*, pàg. 522-532; F. Devis, «Notas sobre el diezmo...», pàg. 242 sq.; E. García, *Expansión y crisis...*, pàg. 235-238; J. Iturrate, «La colegiata de san Andrés de Armentia y las iglesias del valle de Orduña», *Boletín de la Institución Sancho El Sabio*, 1977, pàg. 5-142. M. Rodríguez Llopis i I. García Díaz, *Iglesia y sociedad feudal*, pàg. 129-131.
78. G. Lora Serrano, «Fiscalidad eclesiástica y conflictividad social en Plasencia y su tierra a fines de la Edad Media», *Historia. Instituciones. Documentos*, 2004, pàg. 369-394; A. Malpica i R. Peinado, «Relaciones entre los condes de Urueña y la catedral de Málaga (1462-1518)», *Historia. Instituciones. Documentos*, 1976, pàg. 417-440.
79. S. Moreta, *Malhechores-feudales. Violencia, antagonismos y alianzas de clases en Castilla siglos XIII-XIV*, Madrid, 1978, pàg. 69-72; C. Barros, *Mentalidad justiciera de los irmandiños, siglo XV*, Madrid, 1990, pàg. 192-194, J. M. Nieto Soria «La conflictividad...», pàg. 227-229.
80. J. García Oro, *Galicia en los siglos XIV y XV*, la Corunya, 1987, I, pàg. 392-394.

drets durant la convocatòria de les Corts de Guadalajara, el 1390.⁸¹ Però, també hi havia en joc l'elecció dels rectors, el lloc d'honor a l'església i la tomba familiar, a més dels delmes i les rendes eclesials que, per posar l'exemple de Santa Maria de Balda, a Azkoitia, podien representar prop del 75% dels ingressos totals de la família Balda. L'exercici perllongat d'aquests drets va ser per a aquests nobles del Nord un instrument de dominació social essencial per a la instauració i la perpetuació del seu poder als pocs territoris sotmesos a la seva influència. Tant és així que Pedro López de Ayala justificava la percepció dels delmes com una prolongació del senyoriu de patronat, *por razón del conocimiento del señorío general*.⁸²

En canvi, de l'oposició de la població hi ha molts pocs testimonis escrits. Si bé semblava impossible salvar-se'n davant de les amenaces d'excomunió i les injuncions repetides tantes vegades per les constitucions sinodals, els pagesos aspiraven a pagar el menys possible, i les resistències individuals passaven pel frau. Però, la resistència col·lectiva, com assenyalava, per exemple, J. A. Munita sobre el monestir de l'Oliva, a Navarra, podia anar més enllà i convertir-se en una reivindicació més per als camperols.⁸³ Un bon exemple de resistència és una petició presentada a les corts de Madrigal, el 1438, que explica amb claredat quant podia pesar el pagament del delme en l'economia camperola; denunciava la injustícia d'un delme recaptat tres vegades: primer sobre el total de la collita; després sobre el 20% o el 30% de la collita pagada en diverses rendes, en concepte de delmes sobre les herències (sobre els ingressos d'un propietari, per dir-ho així), i, finalment, sobre el 20% o el 30% de la collita que costaven els recol·lectors i forners, en concepte de delmes sobre els sous.

Només cal fer el càlcul: del 50% al 70% de la producció era malversat del consum del conreador. I de la resta, entre el 30% i el 50%, encara s'havia de restar les llavors de l'any següent. El delme no era pas cap estímul a l'hora d'invertir en agricultura.⁸⁴

---

81. «... dixerón que ellos eran agraviados que [en] la tierra de Vizcaya e de Alava e de Guipúzcoa, e otrosí en el obispado de Burgos, eran muchas iglesias que los diezmos dellas levaba el señor de Vizcaya, e otros muchos caballeros e fijosdalgo, e que era contra toda razón e contra todo derecho, ca ningún diezmo non le podía levar lego...»

82. J. Rarnón Díaz de Durana, «Patronatos, patronos...», pàg. 506.

83. J. A. Munita, *El monasterio de la Oliva...*, pàg. 611-612 i 554-558; «Redondela y Vigo...», pàg. 80. En el cas de Màlaga, l'espurna que va encendre la pólvora va ser l'obligació de transportar els delmes del raïm a la premsa de la vegueria (J. Suberbiola, «Constituciones y rentas decimales...», pàg. 210).

84. Vegeu J. L. Mingote Calderón, *Tecnología agrícola medieval en España*, Madrid, 1996, pàg. 25-26.

La participació de la Corona en els ingressos dels delmes

La Corona també va rebre la seva part dels ingressos dels delmes. El 1247, el Papa va atorgar al rei Ferran III de Castella el dret de cobrar una part del terç dels delmes destinats al consell de fàbrica, per tal de contribuir al finançament de la conquesta de Sevilla. Aquestes *tercias* representaven 2/9 del delme⁸⁵ i van rebre el nom de *tercias reales*. Al final del segle xv, produïen «una renda anual d'uns sis milions de morabatins».⁸⁶ Els successors de Ferran III, malgrat el caràcter temporal de la concessió, van continuar recaptant-los. Una lenta consolidació sembla començar al principi del segle xiv,⁸⁷ malgrat les protestes pontificies i l'ús d'aquestes *tercias* com a feus atorgats a la noblesa.⁸⁸ La primera reglamentació de la seva recaptació data de les corts d'Alcalá (1345) i els *Cuadernos de Recaudación de Tercias* més antics que es conserven són dels anys 1364 a 1365. Les *tercias* van esdevenir perpètuas cap al 1430. El sistema utilitzat per a la percepció era l'arrendament, habitualment atorgat als jueus.⁸⁹ Aquests arrendaments constituïen, amb els impostos sobre les vendes (*alcabala*), el 80% dels ingressos de la Corona.⁹⁰

De la mateixa manera, a Navarra, Teobald II va rebre, el 1267, una butlla de Climent IV, que li atorgava durant tres anys el delme dels ingressos del clergat del seu regne. El *Libro del diezmo* del 1268 indica aquesta contribució destinada a finançar la croada de Teobald.⁹¹

85. A l'Alpujarra i Màlaga, la part reial era superior gràcies a les concessions papals. P. Hernández Benito, «Alcabalas y diezmos...», pàg. 210.

86. M. A. Ladero, «Renta eclesiástica...», pàg. 304.

87. Al final del segle xiii encara són ignorats pel *Becerro de Prestaciones* (P. Martínez Sopena, *La Tierra de Campos...*, pàg. 304).

88. M. A. Ladero, «Ingreso, gasto y política fiscal de la Corona de Castilla desde Alfonso X a Enrique III (1252-1406)», a *El siglo xv en Castilla...*, pàg. 32-35. J. M. Nieto Soria, «El pontificado de Martín V y la ampliación de la soberanía real sobre la iglesia castellana (1417-1431)», *En la España Medieval*, 1994, pàg. 125-127.

89. L. V. Díaz Martín, «Las "Tercias Reales" en Burgos, 1364-1365», *Archivos leoneses*, 1983, pàg. 145-170; F. Cantera Burgos, «Las tercias reales del obispado de Calahorra y los cogedores judíos», *Separad*, 1958, pàg. 219-313.

90. J. Moreno, *Ávila y su tierra en la Baja Edad Media (siglo XIII-XV)*, Valladolid, 1992, pàg. 227-250.

91. R. Felones, «Contribución al estudio...» (II), pàg. 625-686 i 686-687.

El delme a la Corona d'Aragó

Ara tractarem l'origen i les característiques fonamentals del delme als territoris de la Corona d'Aragó.

Origen i evolució

L'origen dels delmes als territoris cristians de l'est de la península ibèrica es relaciona històricament amb el període carolingi, en especial la fi del segle VIII i començament del IX. El renaixement de l'Estat en una part d'Occident es combina aquí amb la particularitat ibèrica: la destrucció de la monarquia visigoda i el naixement, al nord, d'una sèrie de petits comtats i regnes cristians, implicaven una reorganització que, lògicament, va copejar l'Església amb tota la seva força. Abans del 711, no sembla que la tradició eclesiàstica, almenys a la Tarraconense, comptés amb el delme per a mantenir els bisbats, la riquesa dels quals, si hem de creure els sínodes del segle VII, provenia principalment de les propietats agrícoles i les donacions dels fidels. D'altra banda, per a alguns autors, el delme devia ser encara voluntari, perquè, en les actes dels concilis de Toledo, no apareix regulat de manera sistemàtica.⁹²

L'ocupació musulmana s'estengué fins als Pirineus. Va desorganitzar els bisbats de l'Antiguitat tardana, com a engranatges de l'Estat visigot, i en va fer necessària la restauració pels carolingis als territoris de la Marca Hispànica, al mateix moment en què s'establien els primers comtats cristians.⁹³ Des del regnat de Carlemany, i encara més amb Lluís el Pietós (814-840), els documents mostren la reorganització dels bisbats d'Elna, Barcelona, Girona i Urgell (sotmès al metropolità de Narbona), la implantació del ritu romà i la repressió dels dissidents (com Fèlix d'Urgell). En definitiva, hi va haver una conjunció important entre el desplegament del poder públic carolingi i les funcions temporals, jurídiques i fiscals dels bisbats.⁹⁴

Al segle IX, els diplomes carolingis expliquen la constitució del patrimoni d'aquests bisbats mitjançant l'alienació dels béns del tresor reial. Així, per

92. R. Martí, «L'ensagrerament. L'adveniment de les sagreres feudals», *Faventia*, 10/2, 1988, pàg. 153-182; X. Puigvert, «El delme...», pàg. 118.

93. A. Pladevall, «L'organització de l'Església a la Catalunya carolíngia», a J. Camps (dir.), *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i XI)*, Barcelona, 1999, pàg. 53-59.

94. X. Puigvert, «El delme...», pàg. 119; P. Freedman, «Le pouvoir épiscopal en Catalogne au Xe siècle», a *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any Mil*, Barcelona, 1991, pàg. 174.

exemple, el bisbat d'Urgell va rebre de mans de Lluís el Pietós, el 814 i el 835, donacions de terres i esglésies al Pallars i la Ribagorça. Però, no va ser fins a la consagració de la seva catedral, el 839, pel que sembla, que es van afegir delmes i primícies a aquestes parròquies.⁹⁵ A la segona meitat del segle IX, apareixen mencions de delmes de manera progressiva, sobretot als bisbats de Barcelona, Vic i Girona. Però, ens informen sobre la seva atribució a certes localitats, a un sacerdot o a un monestir, més que sobre la seva generalització. A la província eclesiàstica de Narbona, sembla que la institució del delme no es va consolidar fins a la creació, el 899, d'un capítol diocesà. S'observa el mateix moviment a Girona, Vic i Barcelona, que sembla lligat, després del concili de Troyes del 878, a una reforma de les diòcesis de Narbona amb l'objectiu, entre altres coses, d'aplicar un delme generalitzat.⁹⁶ No obstant això, en la pràctica, el delme controlat pels bisbes sembla encara lluny de ser generalitzat en aquesta època, i més pel fet que als bisbats catalans del segle X, l'organització del poder episcopal encara sembla inacabada. Moltes esglésies i monestirs locals, fundats i patrocinats per la noblesa, van néixer al marge del poder diocesà. I els delmes d'aquestes esglésies «privades» estaven reservats al clergat local o, molt sovint, als castellans (castlans) o senyors del lloc.⁹⁷

Al segle XI, en canvi, l'evolució de les estructures feudals a Catalunya i Aragó, la difusió de les paus i treves de Déu, la creació d'àrees protegides al voltant de les esglésies (les sagreres), foren sens dubte elements de consolidació de l'autoritat episcopal, sostinguda d'altra banda per la Reforma gregoriana. El desenvolupament de les estructures administratives i jurídiques, combinat amb el control de la paraula escrita, oferia noves armes a les institucions eclesiàstiques, per a rivalitzar amb la noblesa territorial.⁹⁸ Però, els bisbes també sabien utilitzar la retòrica dels poders nobiliaris, com demostra l'exemple d'Ermengol d'Urgell, qui, el 106, va cedir com a feu, al vescomte Bardina, la parròquia de Sant Jaume de Frontinyà amb els seus delmes i primícies; o com mostra també un inventari de béns d'Arnau Mir de Tost, qui, el 1046, tenia vint parròquies com a feu del bisbe.⁹⁹

95. «... cum finibus suis et villulis atque villarunculis, et cum omnibus ecclesiis eidem episcopio pertinentes, et cum decimas et primicias vel synodali redditu...» (R. de Abadal, «Origen de la sede ribagorzana de Roda», *Estudios de Edad Media Corona de Aragón*, 1952, pàg. 15).

96. *Id.*, pàg. 123; E. Magnou-Nortier, *La société laïque et l'Église dans la province ecclésiastique de Narbonne (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*, Toulouse, 1976.

97. F. Sabaté, «Església, religió i poder a l'Edat Mitjana», a *Església, societat i poder a les terres de parla catalana*, Barcelona, 1995, pàg. 17-54.

98. P. H. Freedman, *Tradicció i regeneració a la Catalunya medieval*, Barcelona, 1985, pàg. 161-162.

99. *Id.*, pàg. 22-23.

La situació de les regions meridionals era molt diferent. Al segle x, i més encara al segle xi, el delme s'esmenta freqüentment en les actes de consagració de les parròquies que es fundaven, a mesura que s'estenia el repoblament a la frontera dels països musulmans. L'articulació d'aquests nous territoris en una xarxa de castells (castells termenats) i la creació paral·lela de parròquies sotmeses al bisbe van ser motiu de nombrosos conflictes. De fet, era costum que el senyor percebés una desena part de les rendes de la seva jurisdicció, de manera que tots dos drets es confonien i entraven en competència.¹⁰⁰ Tanmateix, amb l'expansió de Catalunya i Aragó, la creació de noves parròquies sembla haver afavorit durant bastant temps el control del delme pels bisbats. Aquest fet es confirmà al llarg de les conquestes posteriors de la Monarquia.

Però, també va comportar conflictes d'una altra mena a partir de mitjan segle xii, amb els ordes militars en particular. Així, després de les conquestes de Tortosa (1148) i Lleida (1149) i la «restauració» dels seus bisbats, el comte de Barcelona els va atorgar totes les parròquies dels seus territoris, amb els respectius drets i delmes (*omnes decimas et primitias Ilerdensis urbis et totius territorii eius...*). Però, al mateix temps, el repartiment de les terres conquerides implicava la creació de senyorijs eclesiàstics, en benefici dels ordes del Temple i de l'Hospital, i de monestirs de nova creació. Això també va permetre que es creessin senyorijs laics construïts a partir dels antics castells i petites «viles» islàmiques. No obstant això, tots aquests senyors van tractar de conservar el benefici dels delmes pagats als seus territoris, la qual cosa va originar nombrosos conflictes judicials a les dècades posteriors.¹⁰¹

Així, el bisbe de Lleida, en la segona meitat del segle xii, es va queixar repetidament dels principals nobles de la seva diòcesi, apel·lant a l'arquebisbe de Tarragona i al Papa, i en va sortir guanyador en la majoria dels casos: contra el comte d'Urgell, el 1168, contra Guerau de Jorba, el 1170, contra Guillem de Cervera, el 1173...¹⁰² Els enfrontaments més violents van tenir lloc contra els ordes de l'Hospital i del Temple, agreujats pel fet que aquestes dues institucions van rebre noves donacions, amb la qual cosa no parava d'augmentar les quan-

100. F. Sabaté, *El territori de la Catalunya medieval*, Barcelona, 1997, pàg. 87-94; F. Sabaté, *L'expansió territorial de Catalunya (segles ix-xii)*, Lleida, 1996, pàg. 65-76; C. Batet, *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal. La Marca de Barcelona als segles x-xii*, Vilafranca, 1996; C. Baraut, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles ix-xiii)*, la Seu d'Urgell, 1986; R. Ordeig, «Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes. I. Anys 833-950», *Revista Catalana de Teologia*, 4, 1979, pàg. 123-165.

101. F. Sabaté, *Església, religió i societat...*, pàg. 30-31.

102. F. Sabaté, *Història de Lleida. vol. 2: Alta Edat Mitjana*, Lleida, 2003, pàg. 273-276.

titats dels delmes que tenien. Es va arribar a un acord amb el Temple el 1154, gràcies a la intervenció d'un llegat pontifical. Segons els llocs de les diòcesis, es va decidir quina part del delme pertanyeria als templers i quina aniria al bisbe. El patronat a les diferents parròquies dels senyorius de l'Orde es va distribuir de la mateixa manera. Tot i així, no s'extingiren les disputes i va caldre signar nous acords els anys 1160, 1170 i 1192, sobre el delme dels molins, en particular.¹⁰³ Els casos es van multiplicar. Tortosa, per exemple, va experimentar exactament el mateix tipus de conflictes, la qual cosa va portar a acords rigorosament similars amb el Temple i l'Hospital, el 1182 i el 1191.¹⁰⁴

La conquesta de les illes Balears i del regne de València, entre el 1230 i el 1245, va plantejar uns problemes una mica diferents. El Papa Innocenci IV havia concedit butlles al rei Jaume I per a les croades que l'autoritzaven a percebre els delmes de les terres conquerides durant tot el temps que durés la guerra. Per aquesta raó, els privilegis de dotació de les catedrals de Mallorca (1232) i València (1238) incloïen la donació reial dels delmes i de les primícies.¹⁰⁵ No obstant això, a la pràctica, el rei va conservar els seus ingressos un cop acabada la guerra; i va ser imitat pels nobles laics i els senyors eclesiàstics que, *de facto*, van conservar els delmes dels seus senyorius. Els conflictes i els acords es van anar succeint. A l'illa de Mallorca, el 1238, un pacte va atorgar al bisbe un terç dels delmes, i els altres dos terços es van atribuir al rei, que acceptava mantenir-los com a feu del bisbe.¹⁰⁶ El bisbe aconseguí signar de manera progressiva el mateix tipus d'arranjaments amb els principals senyors de l'illa, i també amb l'orde del Temple. Molts anys després, al maig del 1315, l'acord amb la corona va ser ratificat per un nou pacte amb el rei Sanç I de Mallorca. Aquest acord, conegut pel nom de «pariatge» fixava en endavant al 50% les parts de la Corona i del bisbe.¹⁰⁷ No obstant això, un quadern de recaptació dels delmes, de l'any 1310, destaca que, a les viles del senyoriu del Temple, el bisbe només rebia un terç del

---

103. *Id.*, pàg. 268-269.

104. A. Virgili, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa», *Anacleta Sacra Tarraconensis*, 1994, pàg. 423-431; A. Virgili, *Ad detrimentum Yspanie...*, pàg. 188-191.

105. A. Huici, M. D. Cabanes, *Documentos de Jaime I*, València, 1976, doc. 165.

106. «... *quod dominus rex habeat in feudum perpetuum duas partes de decimis iure divino debitibus, videlicet in pane, vino et oleo; in reliquis autem decimacionibus, tam animalium grossorum et minorum, quam ovium, lane et casei ac piscium, habeat dominus rex tantum medietatem*» a A. Huici, M. D. Cabanes, *Documentos de Jaime I*, València, t. 2, pàg. 49.

107. J. F. López Bonet, *El diezmo en el reino de Mallorca y en la estructura económica de la Procuración Real (1315-1396)*, Palma de Mallorca, 1986; J. F. López Bonet, «Dominis seculares, patrimoni eclesiàstic i rendes decimals a la Mallorca cristiana...» *Mayurga*, 1989, pàg. 353-366.

delme.¹⁰⁸ Amb el bisbe de València, l'acord va tenir lloc el 1241. En aquest cas, el rei solament va obtenir un terç dels delmes tinguts com a feu del bisbe. Els altres dos terços eren reservats al bisbe i el seu capítol; i les parròquies s'havien d'acontentar de conservar les primícies.¹⁰⁹ En els anys que van seguir, es van atorgar infeudacions idèntiques (al *terç delme*) a la cinquantena de nobles que posseïen senyoriis a la regió. Però, va caldre esperar fins als anys 1260-1270 per a trobar un acord amb els ordes del Temple i l'Hospital, que van obtenir, per la seva banda, la meitat dels delmes. Per acabar, cal assenyalar que la història dels delmes va ser gairebé idèntica a la regió de l'actual província de Castelló.¹¹⁰

El pes del delme

A la Corona d'Aragó de la baixa edat mitjana es pagava els delmes de la major part dels productes agrícoles comuns: cereals, vi, oli, verdures, llegums, farratge, fruita seca, i també el delme de la pesca, del bestiar i dels beneficis dels monopolis –forns, molins, etc.¹¹¹ Atesa la important presència de la població jueva i mudèjar a la Corona d'Aragó, cal assenyalar que fins al final del segle XIII, tot sembla indicar que estava exempta de pagar-lo. Amb tot, al voltant del 1300, sembla que el pagament s'estén a tota la població, i, almenys al regne de València, als segles XIV i XV, els mudèjars pagaven el delme a la parròquia més propera.

Si bé sembla que el delme se sol identificar a una desena part de la collita, es van redactar acords durant tot el segle XIII per a fixar acuradament els percentatges particulars i les produccions afectades. Entre els més antics hi ha l'atorgat pel rei Pere II, el 1198, als habitants de Tortosa, a excepció de les terres de la noblesa i dels ordes militars. Aquesta *carta compositiois decimarum et primiciarum Dertuse* estipulava el pagament íntegre del delme dels cereals (pres en garbes, als camps) del vi, de l'oli (després de la deducció dels costos de producció), dels llegums, de les figues, del farratge i del peix. En canvi, es pagaven dos diners per cap per als cavalls i les vaques, i res per a les gallines i els porcs. Cal

108. J. Sastre Moll, «La producció agrària de Inca, Valldemossa, Lluçmajor y Montuiri segons la declaració del delme del 1310», *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. Comunicacions I*, Palma de Mallorca, 1989, pàg. 247-261 (en particular, pàg. 250).

109. A. Huici, M. D. Cabanes, *Documentos de Jaime I*, doc. 335.

110. R. I. Burns, *El regne croat de València*, València, 1993, pàg. 320-328.

111. R. I. Burns (*El regne croat...*, pàg. 322) cita un text de Sant Ramon de Penyafort (segle XIII), en el qual els guanyos de les prostitutes estan inclosos en el pagament del delme perquè, si no, semblaria que el «vici» n'estigués exempt. (*Summa*, Lib. I, tit. XV, núm. 4.)

observar que el text afirmava que es tractava d'una derogació de les lleis de l'Església, justificada perquè els habitants de Tortosa eren «persones frontereres» amb els musulmans.¹¹²

A Tarassona, es pagaven delmes pel gra, el vi, l'oli i les ovelles. En canvi, només es pagava el delme de les verdures i llegums en algunes localitats. Enlloc no apareix documentat el delme del lli i del cànem, malgrat els esforços de l'arquebisbe de Saragossa per a imposar-lo el 1490.¹¹³

A València, com a Tortosa, es va signar un acord amb els habitants de la ciutat el 1268,¹¹⁴ que, poc després, es va incloure en l'estatut dels Furs de València, de manera que aquestes disposicions es van generalitzar en una gran part del regne. És un dels textos més precisos que coneixem. Fixava el delme a la desena part per al blat, l'ordi, la civada, la vinya, el sorgo, el cànem, el lli, les faves, les lletnies, els cigrons, les mongetes, els pèsols, el tramús i altres productes similars. Succeïa el mateix per a les verdures –cols, espinacs, alls, cebes, albergínies, pastanagues, naps, etc.–, el farratge i l'alfals, excepte si estaven destinats al consum familiar; en aquest cas, estaven exempts de pagament.¹¹⁵ La mateixa exempció, aplicada al consum familiar i a la venda al detall (en senalles petites o grans), es va estendre a tot tipus de fruites: peres, pomes, magranes, prunes, codonys, nous, avellanes, figues, ametlles, etc. La venda a l'engròs, en canvi, estava sotmesa al delme d'una dotzena part. Aquest era el percentatge, sense cap exempció, que corresponia a les olives i l'arròs, mentre que per a les figues seques i el safrà només era d'una quinzena part.

Quant al bestiar, els documents dels segles XIV i XV mostren clarament que tan sols era gravat l'augment dels ramats. Per a cada cap de bestiar gros, calia pagar unes quantes monedes per Sant Miquel del mes de setembre: 12 diners per als poltres, 6 per als vedells, les mules... Per a les ovelles, les cabres i els porcs, en canvi, s'havia de lliurar una de cada deu cries. També es requeria una desena part de la producció anual en el cas dels formatges i el velló. Per acabar, no es devia res pels ous i la majoria dels animals de corral: gallines, ànecs, oques, coloms.

112. A. Virgili, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa...», pàg. 427-431.

113. A. López Asensio, «Los diezmos en el arcedianado de Calatayud, Calatayud y comarca», *Actas del IV Encuentro de Estudios Bilbilitanos*, Calataiud, vol. 2, 1997, pàg. 225.

114. A. Huici, M. D. Cabanes, *Documentos de Jaime I*, doc. 1568; R. Burns, *El regne croat...*, pàg. 329-345.

115. A. Huici, M. D. Cabanes, *Documentos de Jaime I*, doc. 1568. Poc temps després, el 1271 i de resultes del desenvolupament del Fur de València pel rei Jaume I, es va integrar en el seu text aquest acord en la seva totalitat, però traduït al català.

La gestió del delme

El delme es recaptava *in situ*, als camps, les eres i els cellers, en presència de representants de l'Església. Els documents suggereixen una gestió directa de la recaptació molt generalitzada fins al segle XII. Després de la «restauració» del bisbat de València, per exemple, es documenta la compra de cases i cellers a diverses localitats estratègiques del País Valencià. Així, el 1242, el rei autoritzava al capítol de la catedral a comprar cases franques a les viles mercantils de Gandia, Alzira, Ontinyent i Cocentaina per a fer-les servir com a graners per als delmes.¹¹⁶ L'acord ja esmentat del 1268 també detallava les condicions en què havien d'actuar els recaptadors de delmes en espècie i les obligacions del pagès. Els cereals i alguns llegums es percebien en gra, i havien de romandre fins a dos dies a l'era abans de l'arribada dels delmers; un cop passat aquest temps, el pagès es podia endur la collita i deixar allò que considerava que corresponia al delme,¹¹⁷ mentre que les primícies s'apartaven prèviament.

Les fonts del bisbat de Tarassona, al segle XV, esmenten la presència del *cuartador* o *baile cuartario*, representant del bisbe i encarregat de la inscripció del delme en els llibres de comptabilitat. Controlava les quantitats rebudes pels majordoms dels graners episcopals, els qui també dirigien els recaptadors i mesuradors enviats al lloc. Així mateix, s'esmenta els secretaris que redactaven les actes, i fins i tot els responsables dels graners locals, que solien ser habitants de la parròquia.¹¹⁸ El repartiment del gra es feia el dia de Sant Miquel, el del vi entre l'octubre i el novembre, i el delme de les ovelles al maig. Als camps, es recollia la desena garba, i es procedia immediatament al repartiment entre els delmers i els beneficiaris, com els ardiaques de la catedral que tenien un *redécimo* del bisbe.¹¹⁹

Això significa que la recollida del delme requeria una veritable administració, amb un cost considerable, al qual s'afegia el del transport i l'emmagatzematge. També implicava un bon domini de l'escriptura, com demostren els llibres de comptabilitat conservats. Un d'ells, especialment destacable, va ser establert el 1310 per a diverses parròquies de l'illa de Mallorca. Hi figuren els noms de tots els caps de família i les quantitats pagades per cada producte, expressades en espècie.¹²⁰ Tanmateix, a partir de la segona meitat del segle XIII, es pot observar la multiplicació dels rastres dels arrendaments dels delmes a vila-

116. *Furs de València*, G. Colon, A. García (ed.), vol. IV, Barcelona, 1983, pàg. 290-296.

117. *Id.*

118. A. López Asensio, «Los diezmos en el arcedianado de Calatayud...», pàg. 214-217.

119. *Id.*, pàg. 224.

120. J. Sastre Moll, «La producción agraria de Inca, Valldemossa, Lluçmajor y Montuiri...», pàg. 247-261.

tans, comerciants i, fins i tot, al senyor del lloc. Es podia utilitzar per al conjunt de la producció o per a productes específics. El 1260, per exemple, el bisbe de València arrendava tots els delmes de Pedralba al senyor del lloc; el 1275, per contra, el procurador del bisbe tan sols arrendava el delme del pa, el vi i l'oli de la parròquia d'Albaida.¹²¹

Frau i evasió fiscal

El frau era una preocupació constant dels delmers, i les fonts en donen àmplia fe des del final del segle XII fins al segle XV. Així, a la diòcesi de Tortosa, el 1198, la sentència arbitral de Pere el Catòlic responia tant a les queixes dels habitants sobre les modalitats del pagament del delme com al desig de posar per escrit les mesures que calia prendre contra els estafadors, condemnats en aquest cas a pagar el doble del valor de la seva falta.¹²² Dit això, un acord del 1467, a Tarragona, mostra clarament que els recaptadors i controladors eren els principals estafadors. Per a posar-hi remei, es va decidir equipar els cellers i graners amb dos panys; el granger o l'agent episcopal guardava la clau d'un pany, i un habitant o el responsable local, la clau de l'altre.¹²³ A València, del 1250 al 1280, els oficials del rei van rebre ordres explícites per a lluitar contra el frau i amenaçar amb multes (recordem que el tresor reial rebia un terç del delme). Al març del 1254, per exemple, Jaume I va enviar aquesta ordre a tots els batlles, alcaldes i altres oficials del regne de València.¹²⁴ Amb tot, els plets van ser nombrosos al llarg dels segles XIV i XV, sobretot sobre els nous conreus, perquè el costum no ho especificava. Això va succeir a finalitats del segle XIV, moment en el qual el bisbe de Tortosa va reclamar el pagament del delme del safrà a la regió de Morella.

El repartiment del delme entre els beneficiaris

En principi, el repartiment del delme seguia el model de les butlles del final del segle XI i es feia per terços (atribuïts al bisbe, al capítol i a la parròquia). A la pràctica, el repartiment variava molt, i canviava segons els segles i els llocs.

121. ACV, pergamins núm. 4646 i 6006, respectivament.

122. A. Virgili, «El delme i la primícia al bisbat de Tortosa...», pàg. 428.

123. A. López Asensio, «Los diezmos en el arcedianado de Calatayud...», pàg. 223.

124. ACV, lligall 2: 2. Un altre cas, per exemple: 1281, 24 de novembre. El rei Pere III ordena «... *campelli omnes illos [...] racione decime vel primicie ecclesie Valencie ad dandum et solvendum eidem prout debuerint*». ACA, Cancelleria, reg. 50, f. 201 v.

Depenia de l'equilibri dels poders entre el bisbe i el capítol de la catedral, en particular, i també de l'intervencionisme dels reis i de l'actitud del papat. El 1316, per exemple, el Papa Climent V va atorgar al rei Sanç I de Mallorca la recaptació temporal del delme per a armar galeres i fer front als atacs musulmans.¹²⁵ Un altre exemple: el 1393, el Papa va cedir al rei Martí I, fins l'any 1415, dos terços de la part dels delmes que corresponien als consells de fàbrica parroquials, almenys a les diòcesis aragoneses. No obstant això, al bisbat de Tarassona, el delme es repartia en quarts (un per al bisbe, dos per al capítol i l'últim per al consell de fàbrica) i el bisbe, el 1393, va cedir temporalment una part dels seus ingressos als ardiaques, i un altre als canonges.¹²⁶

De fet, era comú que les rendes de tot tipus, inclosos els delmes, fossin atribuïts per pactes celebrats entre el bisbe i el capítol. Aquest últim, al seu torn, assignava rendes a cadascun dels canonges, mentre que altres es destinaven a les despeses col·lectives de cada mes de l'any. Aquestes dotacions mensuals s'anomenaven pabordies a Catalunya i València, i portaven el nom del mes corresponent o de la parròquia els delmes de la qual proporcionaven els ingressos principals.¹²⁷ De la mateixa manera, a la meitat sud de la Corona d'Aragó, la presència dels ordes militars va conduir als repartiments particulars que hem esmentat. Sense que tornem a tractar la part dels delmes que corresponien al rei i els senyors, recordem la importància d'aquests feus, ja que, a molts llocs, el delme es va convertir així en la part fonamental dels ingressos senyorials, que podia representar gairebé el 80% d'aquests ingressos.

Un cas extrem i molt particular és el de les baronies d'Elda, Petrer, Salines, Monòver, Novelda i Asp, valencianes des del 1305, però que pertanyien al bisbat castellà de Cartagena. Amb tot, era el comte de Cocentaina qui, en virtut d'un acord celebrat el 1449 amb el rei Alfons el Magnànim, en percebia la totalitat del delme (contra el pagament de 70 lliures anuals al bisbe de Cartagena). Dos anys més tard, el Papa va ratificar aquest acord, tenint en compte que aquests llocs, poblats per musulmans, no havien pagat cap delme al bisbe durant molt temps. El 1494, un nou acord entre el comte i el bisbe de Cartagena va ratificar la recaptació íntegra dels delmes i primícies pel senyor, augmentant només el tribut anual que percebia l'Església.¹²⁸

---

125. J. Sastre Moll, «La producción agraria...», pàg. 248.

126. A. López Asensio, «Los diezmos en el arcedianado de Calatayud...», pàg. 209-237.

127. M. Terré Vila, «Estudi de les pabordies...», pàg. 115-150; A. L. Sanz, «La pabordia...», pàg. 419-436.

128. R. Belando Carbonell, *Realengo y señorío en el Alto y Medio Vinalopó*, Universitat d'Alacant, 1990, pàg. 34-38.

*

*   *

Malgrat les diferències regionals, la història del delme a Espanya té alguns trets característics i suggereix preguntes comunes, vies de recerca que mereixen ser desenvolupades. La dominació musulmana, en primer lloc, introdueix ruptures i diferenciacions. Al nord, la implantació del delme a les petites societats cristianes sembla lenta, desarticulada i inorgànica, més precoç als comtats carolingis de l'est que als regnes occidentals. Al sud, i amb considerables diferències cronològiques, està estretament relacionada amb la Reconquesta, marcada pel repartiment de les terres conquerides, per la croada i la presència d'ordes militars, i per la «restauració» immediata de les diòcesis i el paper dels monarques.

No obstant això, pertot arreu, el delme sembla tan feixuc com universal, generalment recaptat d'una desena part, i no només de la producció. Els percentatges reduïts, les exempcions, els conflictes i els acords faciliten una gran quantitat d'informació que s'hauria d'utilitzar per a una anàlisi dels problemes socials entorn d'aquest impost essencial. El seu pes en si suggereix una organització complexa, agents, infraestructures i una comptabilitat que les fonts de vegades insinuen. Aquesta gestió de la recaptació també suggereix tot un món de petits i grans beneficis l'estudi dels quals queda per fer.

No obstant això, la importància dels delmes apareix encara amb més claredat quan es considera la part que ocupaven en el conjunt de la recaptació, una part essencial per a molts nobles, bisbes i capítols, per als ordes militars i, fins i tot, per a les finances reials, que podien nodrir en proporcions sorprenents. Malgrat que sembla que el seu pes relatiu va disminuir al llarg dels segles, apareix globalment colossal. Esdevé d'allò més important saber qui es va beneficiar realment d'aquest impost; sens dubte, serà una de les qüestions principals que la historiografia haurà d'abordar en un futur pròxim. Una altra pregunta clau, fins ara no gaire aclarida, és la de la relació que els contribuents mantenien amb el delme, entre l'assentiment i la contestació.